

Κείμενα Παιδείας

Αρ. 7 (2024)

Ανθρωπόκαινο, δυστοπία και πλανητικός γραμματισμός στη Λογοτεχνία για παιδιά

Ρόζη-Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

doi: [10.12681/keimena-paideias.35877](https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.35877)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελάκη Ρ.-Τ. (2024). Ανθρωπόκαινο, δυστοπία και πλανητικός γραμματισμός στη Λογοτεχνία για παιδιά. *Κείμενα Παιδείας*, (7), 17-33. <https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.35877>

Ανθρωπόκαινο, δυστοπία και πλανητικός γραμματισμός στη Λογοτεχνία για παιδιά

Ρόζη- Τριανταφυλλιά Αγγελάκη
Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ
angelaki@nured.auth.gr

Περίληψη

Το παρόν γεωλογικό χρονικό διάστημα χαρακτηρίζεται ως Ανθρωπόκαινο. Χαρακτηριστικά του είναι η ανθρώπινη κυριαρχία του πλανητικού οικοσυστήματος, η οποία έχει επιφέρει αρνητικές -και σε πολλές περιπτώσεις μη αναστρέψιμες- συνέπειες για τη Γη και τη βιόσφαιρα. Το Ανθρωπόκαινο απασχολεί επιστήμονες από διαφορετικά ερευνητικά πεδία, που προβληματίζονται αναφορικά με τις συνέπειες που θα κληθούν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά του μέλλοντος. Στο πλαίσιο της παγκόσμιας κινητοποίησης για μια νέα, ηθική προσέγγιση του φυσικού περιβάλλοντος από τον άνθρωπο και τον κατακερματισμό της ηγεμονικής του θέσης μέσα σε αυτό, συγγραφείς για παιδιά επιχειρούν να καταστήσουν τους ανήλικους αναγνώστες πλανητικά εγγράμματους, εμφυσώντας τους μια ηθική αποστασιοποιημένη από τις οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές που αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο ως τον μοναδικό διαμορφωτή του κόσμου. Πολλοί, ωστόσο, δεν επιλέγουν να ρομαντικοποιήσουν τη σχέση του ανθρώπου με τη Φύση, αλλά επιχειρούν να καταπολεμήσουν την περιβαλλοντική του αδρανοποίηση εκθέτοντας την αλήθεια. Στο παρόν άρθρο θα ερευνηθεί πώς σύγχρονοι συγγραφείς παιδικών βιβλίων γνώσεων ενημερώνουν τους αναγνώστες για τις γεωλογικές και βιολογικές διεργασίες του πλανήτη και τις πτυχές της περιβαλλοντικής καταστροφής με στόχο να του καλλιεργήσουν περιβαλλοντική συνείδηση, ισορροπώντας μεταξύ δυστοπικής και ευτοπικής γραφής. Η έρευνα βασίζεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία για τις μετα-ανθρωπιστικές προσεγγίσεις στην Παιδική Λογοτεχνία, στη θεωρία για τη διαντίδραση οπτικής και λεκτικής αφήγησης και σε εκείνη για τη σημειωτική της εικόνας, καθώς επίσης στην επιστημονική θέση για την ερμηνευτική ανταπόκριση του υπονοούμενου αναγνώστη.

© 2024, Ρόζη- Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

Λέξεις κλειδιά: Παιδική Λογοτεχνία, βιβλία γνώσεων, πλανητικός γραμματισμός, περιβαλλοντική εκπαίδευση, Ανθρωπόκαινο, δυστοπία,

Key words: Children's Literature, planetary literacy, environmental education, Anthropocene, dystopia

Εισαγωγή

Το 1995 αναδύθηκε ο όρος «Ανθρωπόκαινο» με πρωτοβουλία του Ολλανδού Νομπελίστα Paul Josef Crutzen, προκειμένου να περιγράψει την παρούσα γεωλογική εποχή (Crutzen & Stoermer, 2013) και να υπογραμμίσει ότι ο άνθρωπος βρίσκεται στον πυρήνα των περιβαλλοντικών προβλημάτων, αλλά και των λύσεων. Ως Ανθρωπόκαινο, ουσιαστικά, ορίζεται η περίοδος όπου το ανθρώπινο είδος καταδυναστεύει το περιβάλλον, με αποτέλεσμα να το κατακερματίζει και να οδηγεί με αυτή του τη συμπεριφορά στην απώλεια της βιοποικιλότητας, στην υπερθέρμανση του πλανήτη και τα ακραία καιρικά φαινόμενα, αλλά και σε κοινωνικές ανισότητες (Barnosky et al.

2014·Murriss & Somersville, 2021)· αυτό συμβαίνει καθότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα συσχετίζονται με τα κοινωνικά, όπως επίσης με τα οικονομικά συμφέροντα πίσω από την κατάχρηση των γήινων και των υδάτινων πόρων του οικοσυστήματος, με τη βιομηχανική και την τεχνολογική εξέλιξη, την αύξηση του παγκόσμιου ανθρώπινου πληθυσμού και την κατά κεφαλήν κατανάλωσης ενέργειας (Gaard, 1993· Gaard, 2009· Kheel, 2008). Πάνω στον συγκεκριμένο προβληματισμό ήταν που η Donna Haraway (2015) συνειδητά επέλεξε να χρησιμοποιήσει και τον όρο Καπιταλόκαινο παράλληλα με αυτόν του Ανθρωπόκαινου.

Τα αυξημένα περιβαλλοντικά προβλήματα, λόγω της ασύστολης εκμετάλλευσης των πόρων του πλανήτη από τον άνθρωπο, απειλούν τη βιωσιμότητα της Γης και των ειδών της. Ποτέ, λοιπόν, άλλοτε δεν ήταν περισσότερο απαραίτητη η μεταλαμπάδευση τεκμηριωμένων πληροφοριών για το περιβάλλον στα παιδιά (τόσο μέσα στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, όσο και έξω από αυτό), υπό το σκεπτικό πως οι νέοι έχουν τη δύναμη να σταματήσουν τις διαταραχές της γήινης βίωσης και του φυσικού περιβάλλοντος (Lee, 2013). Ωστόσο, η εναπόθεση των ελπίδων στις νέες γενιές για τη διάσωση του πλανήτη από την αστική ατμοσφαιρική ρύπανση ή τις ελλείψεις στη διαθεσιμότητα των πόσιμων υδάτων και την υπεραλίευση στις θάλασσες, δεν είναι απόλυτα δίκαιη και, σίγουρα, προϋποθέτει πρωτίστως την ευαισθητοποίηση των ενηλίκων απέναντι στο περιβάλλον· μόνον τότε θα μπορούν να εκπαιδεύσουν επαρκώς τα παιδιά, ώστε να το αγαπήσουν και να το σεβαστούν και, κατ' επέκταση, να συνειδητοποιήσουν πώς μπορούν να επιλύσουν περιβαλλοντικά ζητήματα (Schönfelder & Bogner, 2020).

Ο David Sobel γράφει πως, «αν θέλουμε τα παιδιά να προχωρήσουν στη ζωή τους, θα πρέπει να τα επιτρέψουμε να αγαπήσουν προηγουμένως τον πλανήτη Γη πριν ζητήσουμε από αυτά να τον σώσουν»¹ (1996: 36). Σύγχρονοι, λοιπόν, συγγραφείς για παιδιά, επιδιώκουν να εμφυσήσουν στους ανήλικους αναγνώστες το σκεπτικό πως είναι «πλανητικά όντα»², όρος που προσελκύει το ενδιαφέρον επιστημόνων από πολλά και διαφορετικά πεδία (Connolly, 2017· Elias & Moragu, 2015) και να του αφυπνίσουν την έμφυτη σύνδεση με το φυσικό και χημικό περιβάλλον του πλανήτη και ό, τι αυτό περιλαμβάνει (λ.χ., άλλους ανθρώπους, ζώα, έντομα, έδαφος, φυτά, ποτάμια, θάλασσες, αέρα). Αυτό το προσπαθούν μέσα από βιβλία που διαθέτουν εικονογράφηση και ιστορίες με έγκυρες πληροφορίες για το περιβάλλον και τη Γη (Donovan & Smolkin, 2002· Mazhoon-Hagheghi, et al, 2018· Monhardt & Monhardt, 2000).

Μάλιστα, ως απάντηση στις ανησυχίες παιδιών και ενηλίκων αναφορικά με την κλιματική αλλαγή και, γενικά, τις ανθρωπογενείς μεταβολές στη βίωση και τη γεώσφαιρα, σύγχρονοι συγγραφείς για παιδιά προβαίνουν στην ανάπτυξη του επονομαζόμενου «πλανητικού γραμματισμού» των αναγνωστών τους, στο πλαίσιο της ανάπτυξης μιας «οικο-σοφίας» (Lenz, 1994) που απορρίπτει απλουστευτικές διχοτομήσεις του τύπου «άνθρωποι – ζώα» ή «Φύση-πολιτισμός» και προωθεί τη συνειδητοποίηση πως οι ανθρώπινες ενέργειες απειλούν τον πλανήτη και οτιδήποτε και οποιονδήποτε κατοικεί σε αυτόν (Barad, 1997 · Bobrowsky et al 2017· Gordijn & ten Have, 2014). Ο πλανητικός γραμματισμός αποτελεί διεπιστημονικό πεδίο έρευνας, στο οποίο ενσκήπτουν ερευνητές διαφορετικών κλάδων, λ.χ. της Ιατρικής, της Περιβαλλοντολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Φιλοσοφίας, της Οικονομίας, της Δασολογίας, της Διατροφής και της Διατροφικής Επιδημιολογίας, των Οικοσυστημικών Υπηρεσιών, της Οικολογίας της Αλιείας, κ.ά.

¹ Η ακριβής φράση είναι «If we want children to flourish, to become truly empowered, then let us allow them to love the earth before we ask them to save it». Η μετάφραση έγινε από τη συγγραφέα του άρθρου.

² Η Gayatri Chakravorty Spivak αναφέρει την ορολογία «planetary creatures». Η μετάφραση είναι της συγγραφέως. Περισσότερα στη συνέντευξη “The imperative to make the imagination flexible,” Planetary Sensing: <https://planetarysensing.com/the-imperative-to-make-the-imagination-flexible/>.

(Finn & O'Fallon , 2017·Tu'tahi et al, 2021). Παρότι δεν απαντάται στην ελληνική βιβλιογραφία, θα γίνει εδώ μια πρώτη προσπάθεια για την απόδοση του ορισμού του.

Πλανητικός γραμματισμός και Ηθική

Ο πλανητικός γραμματισμός συνίσταται στην εκπαίδευση του ανθρώπου και τον επαναπροσδιορισμό της συμπεριφοράς του, με στόχο τη βελτίωση και τη διατήρηση της υγείας του πλανήτη. Το συγκεκριμένο είδος γραμματισμού θεωρείται ένας από τους βασικούς παράγοντες διασφάλισης της αειφορίας και της βιοποικιλότητας (Jochem, et al, 2023· Lenton et al 2022) και βασικός του άξονας είναι η συνειδητοποίηση πως η υγεία του του ανθρώπου εξαρτάται από την υγεία του πλανήτη και των οικοσυστημάτων (Whitmee et al, 2015). Ανώτερος στόχος του είναι ο περιορισμός της ανθρωπογενούς επέμβασης και του περιβαλλοντικού αποτυπώματος κάθε ατόμου. Ο πλανητικός γραμματισμός επιδιώκει την αρμονική συνύπαρξη του ανθρώπινου είδους με όλα τα υπόλοιπα είδη που κατοικούν στον πλανήτη, την αναγνώριση της εγγενούς τους αξίας και τον περιορισμό των περιβαλλοντικών αστοχιών (Redvers et al. 2022· Tong et al, 2022). Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μονάχα μέσα από την κατανόηση λειτουργίας του πλανήτη.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η επανεκτίμηση της συμπεριφοράς μας προς το περιβάλλον, τους βιοτικούς και τους αβιοτικούς οργανισμούς, στο πλαίσιο του πλανητικού γραμματισμού, έχει διατροφικές, οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές προεκτάσεις (Kahn, 2010:18): Οι αλλαγές, φερ' ειπείν, στον τρόπο πρόσληψης της διατροφής μας ή της ποσότητάς της μπορεί να αποφέρει βελτίωση στον τρόπο ζωής των «συγκατοίκων» μας σε περιοχές της Γης, μακριά από τη δική μας (Seltenrich 2018·Walpole et al, 2019). Γενικά, η ενημέρωση και εκπαίδευσή μας πάνω στις φυσικές διεργασίες της Γης και η εμπέδωση πως όλοι κατοικούμε στον ίδιο πλανήτη που θα παραδώσουμε στις μελλοντικές γενιές, μπορεί να οδηγήσει στην αφύπνιση της περιβαλλοντικής μας συνείδησης και την ευαισθητοποίησή μας αναφορικά με τη διατήρησή του (Carpetola 2022· Dhawan, 2017· Gadotti, 2001· Τσικρίτης, 2018:14-17).

Βάσει των ανωτέρω, αλλά και δεδομένου πως η έννοια του Ανθρωπόκαινου έχει ηθική συνιστώσα (Ellis & Trachtenberg, 2014), στο παρόν άρθρο ο περιβαλλοντικός γραμματισμός συνδέεται με την Ηθική: Αφενός μεν, την Περιβαλλοντική Ηθική, την επιστήμη που αναγνωρίζει την αξία της αλληλεξάρτησης των μερών ενός οικοσυστήματος, διατρανώνει την αυταξία της Φύσης και συνίσταται στην υιοθέτηση ηθικής συμπεριφοράς προς τον πλανήτη, έχοντας συνειδητοποιήσει και την εξάρτησή μας από αυτόν (Θεοδοσάκη, 2021)· αφετέρου δε την Γεωηθική, τον κλάδο που μελετά τις συμπεριφορές, τις δραστηριότητες και τις πρακτικές του ανθρώπου που επηρεάζουν τη βιωσιμότητα της Γης και τον αφορούν οι ηθικές, κοινωνικές και πολιτισμικές τους επιπτώσεις (Di Carua et al, 2021).

Πλανητικός γραμματισμός και λογοτεχνία για παιδιά

Δεδομένου πως η Παιδική Λογοτεχνία μπορεί να εμπνεύσει τα παιδιά να αποτελέσουν υπεύθυνους και ευαισθητοποιημένους πολίτες (Nikolajeva, 2019:23-26), ενδιαφέρον είναι ότι αρκετοί συγγραφείς και εικονογράφοι σήμερα επιδιώκουν να ευαισθητοποιήσουν το κοινό τους και να το καταστήσουν πλανητικά εγγράμματο, προκειμένου να είναι ικανό να κατανοήσει τον τρόπο λειτουργίας του πλανήτη και της άμεσης επίπτωσης των ανθρώπινων πράξεων στα οικοσυστήματά του, μέσα από βιοφιλικές μεν (Kellert & Wilson, 1993), δυστοπικές δε ιστορίες (Tien& Wu, 2010): Εκθέτουν, δηλαδή, με ειλικρίνεια και εγκυρότητα λόγου τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος επηρεάζει αρνητικά τις γεωλογικές και βιολογικές διεργασίες της Γης, υπερβαίνοντας τα ουτοπικά

οράματα που υπαγορεύουν τη φαντασίωση ενός αυτό-θεραπευόμενου πλανήτη (Bradford, 2003· Sambell, 2002). Αυτό συμβαίνει, πιθανότατα, υπό το σκεπτικό πως η παρουσίαση της κατάστασης του πλανήτη «ως έχει», θα ευαισθητοποιήσει τα παιδιά και θα τα ωθήσει να προσπαθήσουν να εξασφαλίσουν ένα βιώσιμο μέλλον ανατρέποντας ανθρωποκεντρικές κοσμοθεωρίες και πρακτικές, και να επιδιώξουν την ισορροπία μεταξύ της επιστημονικής, τεχνολογικής και οικονομικής εξέλιξης και της διατήρησης της γεωποικιλότητας και της βιοποικιλότητας (Loun, 2010· Reid et al, 2010· Trousdale, 2009).

Ως εκ τούτου, σε παιδικά βιβλία που διδάσκεται ο πλανητικός γραμματισμός αναπαρίσταται η πραγματικότητα για την αλλαγή στο κλίμα και τη γεωμορφολογία της γης, με την επισήμανση ότι αυτή οφείλεται στην έλλειψη σωστής εκπαίδευσης του ανθρώπου για τα οικοσυστήματα. Οι ιστορίες προσφέρουν ελπίδα στον αναγνώστη, υπό την προϋπόθεση πως θα συνειδητοποιήσει ότι ο απεικονιζόμενος δυστοπικός κόσμος είναι στο χέρι του να μεταμορφωθεί σε ευτοπικό (Τζέιμσον, 2005:198). Επιπλέον, κατονομάζονται οι ηθικοί κανόνες συμπεριφοράς που οφείλει το παιδί να υιοθετήσει, απορρίπτοντας την εσφαλμένη πεποίθηση πως υπερέχει συγκριτικά με τα μη ανθρώπινα όντα και ότι μπορεί να καταδυναστεύει τόσο εκείνα, όσο και τη Φύση.

Από τη δυστοπία στην ευτοπία στα «οικολογικά» βιβλία

Ως «οικολογικά» βιβλία για παιδιά χαρακτηρίζονται τα έργα που επικοινωνούν μηνύματα για το περιβάλλον και προωθούν τον οικολογικό γραμματισμό (Γιαννικοπούλου, 2018). Η μελέτη επικεντρώνεται σε βιβλία αυτής της κατηγορίας και υποδεικνύει πώς μπορούν να προωθήσουν τον πλανητικό γραμματισμό, μέσα από ιστορίες που ισορροπούν ανάμεσα στην ευτοπική και τη δυστοπική γραφή. Στην παρούσα μελέτη οι όροι ευτοπία και δυστοπία προσεγγίζονται λογοτεχνικά και, παρότι είναι δύσκολο να οριστεί σε τι συνίσταται ο ευτοπικός και δυστοπικός αφηγηματικός τρόπος γραφής, εν προκειμένω επιχειρείται μια προσπάθεια και ως προς αυτό, η οποία βασίζεται σε διεθνείς και εγχώριες μελέτες.

Για αυτό, κρίθηκε σκόπιμο να αποσαφηνιστεί πρωτίστως ο όρος ουτοπία: Ο Ernst Bloch (1986) θεωρεί την ουτοπική σκέψη συμβατή με την ανθρώπινη φύση και πως η αναζήτηση του μη ρεαλιστικού ακμάζει σε περιπτώσεις ανθρώπινης απελπισίας και ταραχής. Ταυτίζει δε το ουτοπικό με το εξιδανικευμένο και αναγνωρίζει αυτήν την τάση σε όλες τις μορφές Τέχνης. Ειδικά όσον αφορά στη Λογοτεχνία, θεωρεί πως η ουτοπία συνιστά τρόπο έκφρασης που στοχεύει στη μείωση του ανθρώπινου πόνου και στην προώθηση της ευτυχίας. Ο Γιώργος Παπαντωνάκης αναφέρει πως η ουτοπία συνίσταται στην ανύπαρκτη μυθοπλαστική κοινωνία, που είναι καλύτερη από εκείνη του αναγνώστη (2010:100). Ο Lyman Sargent (1994) αξιώνει πως ουτοπία είναι μια μη πραγματική συνθήκη που, ωστόσο, στη Λογοτεχνία περιγράφεται με απόλυτη λεπτομέρεια, ενώ σύμφωνα με τους Hintz και Ostry, εκτός από εξιδανικευμένη κατάσταση, η ουτοπία μπορεί να συνιστά αφορμή για αυτοστοχασμό και ενδοσκόπηση (2003:4).

Κατά την άποψή τους η δυστοπική λογοτεχνία περιγράφει ακριβώς το αντίθετο: Δηλαδή κοινωνίες αποδιοργανωμένες, χωρίς ελπίδες ή ιδανικά (ό.π.), που υπέπεσαν σε δυσμένεια στο όνομα της εξέλιξης και της προόδου. Οι Noel και Totaro σημειώνουν πως κάτι που ένας άνθρωπος θεωρεί εξιδανικευμένο και ουτοπικό, μπορεί να οδηγήσει κάποιον άλλο σε δυσμενή κατάσταση (2003:127) και συμπληρώνουν πως οι δυσχέρειες, οι φόβοι ή τα διλήμματα που αντιμετωπίζουν τα δρώντα πρόσωπα στα λογοτεχνικά έργα δυστοπίας, οφείλονται στην αλόγιστη δράση των πρωταγωνιστικών χαρακτήρων που φθάνουν να απειλούν την αρμονία του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου (ό.π: 129).

Η ευτοπία βρίσκεται ανάμεσα στην ουτοπία και την δυστοπία. Σύμφωνα με τον Sargent, έτσι ορίζεται η μυθοπλαστική κοινωνία που ο συγγραφέας περιγράφει για να τραβήξει την προσοχή του αναγνώστη (ό.π.). Βάσει των παραπάνω, στην παρούσα μελέτη ως δυστοπική αφηγηματική μορφή ορίζεται η ειλικρινής απόδοση των σύγχρονων γεωκλιματικών συνθηκών, όπως έχουν διαμορφωθεί εξαιτίας της απερισκεπτής δράσης του ανθρώπου. Οι αναγνώστες των έργων αυτών ενημερώνονται προκειμένου να αντιμετωπίζουν, να διαχειρίζονται ή και να αποτρέπουν τις δυσμενείς καταστάσεις που προξενήθηκαν από ανθρώπινες ενέργειες και αποκτούν εικόνα για το πόσο ιδανικά μπορούν να ζουν, αρκεί να το θελήσουν και να προσπαθήσουν να ανατρέψουν την «κακοτοπία» τους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (Katsadoros & Feggerou 2014: 1· Παπαντωνάκης, 2010:102). Επομένως, η αφήγηση δεν τους αποστερεί την ελπίδα (Τζέιμσον, 2008: 355) και η ευτοπία συνυφαίνεται αρμονικά με τη δυστοπία (Jameson, 2005:31).

Δείγμα και μεθοδολογία

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, επιλέχθηκαν πολυτροπικά βιβλία για ανήλικους αναγνώστες, στους οποίους εξηγούνται απλά οι γεωλογικές και βιολογικές διεργασίες του πλανήτη και ο αντίκτυπος της ανθρώπινης δραστηριότητας σχετικά με τη μεταβολή των κλιματικών συνθηκών, δια της λεκτικής και οπτικής αφήγησης. Επιπλέον, αποτυπώνονται με σαφήνεια και εγκυρότητα οι ευαίσθητες ισορροπίες ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινωνίες και τα διάφορα οικοσυστήματα. Πρόκειται για το έργο της Michelle Lord *Το χάος που δημιουργήσαμε* (2020), σε εικονογράφηση της Julia Blattman, και *Το βιβλίο των καταστροφών* της Μαρίας Ανδρικοπούλου (2022), σε εικονογράφηση της Μυρτώς Δεληβοριά. Τα βιβλία του δείγματος ανήκουν στην κατηγορία των βιβλίων γνώσεων, αφού πρόκειται για μη μυθοπλαστικά έργα, όπου οι γνώσεις μεταδίδονται στα παιδιά με ακρίβεια, το υλικό της αφήγησης οργανώνεται ευδιάκριτα και λογικά και ο κόσμος παρουσιάζεται «όπως είναι», μέσα από επιστημονικές περιγραφές, εικόνες, γλωσσάρια, ευρετήρια, χάρτες και βιβλιογραφία (Αγγελάκη, 2023α:9).

Η διττή τροπικότητα των επιλεγμένων βιβλίων βασίζεται στο δίπολο ευτοπία-δυστοπία, όπως οι όροι προσεγγίστηκαν εννοιολογικά παραπάνω. Ο πλανήτης προβάλλεται ως τόπος κατοικίας των αναγνωστών, και όχι απλώς ως θεμέλιο για προσωπική, κοινωνική, οικονομική ή τεχνολογική εξέλιξη. Οι συγγραφείς ενημερώνουν τα παιδιά για τον τρόπο που λειτουργεί ο πλανήτης, καθιστώντας σαφές πως όλα συνδέονται μεταξύ τους και ότι ο άνθρωπος αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο ενός αλληλο-εμπλεκόμενου κόσμου. Θα εξεταστεί αν τα επιλεγμένα έργα μπορούν να λειτουργήσουν ως εργαλεία ανάπτυξης διαλόγου της Λογοτεχνίας για παιδιά και του προβληματισμού που έχει επιφέρει η εποχή του Ανθρωπόκαινου στον δυτικό, κυρίως, κόσμο, αναφορικά με το ότι η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας δεν αρκούν για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας του πλανήτη. Θα διερευνηθεί αν, επιπλέον, η ενημέρωση για τη Γη συντελείται με τρόπο που να παρακινεί τα παιδιά να υιοθετήσουν ηθική συμπεριφορά προς τον τόπο κατοικίας τους, τον εαυτό τους και τους άλλους, μετατρέποντας τη δυστοπία σε ευτοπία (Archie, 2003· Buteler 2023, Moras, 2022).

Αμφότερα τα βιβλία προϋποθέτουν από τον εννοούμενο αναγνώστη να τα διαβάσει με κριτική ματιά, προκειμένου όχι απλά να ενημερωθεί για τις καταστροφικές συνέπειες της ανθρώπινης κυριαρχίας στον πλανήτη, αλλά και να ωθηθεί να στοχαστεί αναφορικά με την σύγχρονη δυστοπική πραγματικότητα και πώς αυτή μπορεί να μετατραπεί σε ευτοπική, αρκεί οι κοινωνίες να αναπτυχθούν εξίσου ηθικά, όσο και τεχνολογικά. Η μελέτη προσεγγίζει τον πλανητικό γραμματισμό κριτικά. Επίσης, βασίζεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία για α) τις μετα-

ανθρωπιστικές σπουδές και το συνδυασμό τους με τις επιστήμες για το παιδί και β) την εφαρμογή των οντολογικών παραδοχών στην Παιδική Λογοτεχνία (Αγγελάκη, 2023β · Angelaki, 2024, in press · García-González & Deszcz-Tryhubczak, 2020 · Kérchy 2018 · Murriss & Reynolds, 2023).

Δεδομένου πως πρόκειται για βιβλία γνώσεων, εξετάστηκε αν οι λεκτικές αφηγήσεις και τα εικονιστικά μοτίβα μεταδίδουν απλά και κατανοητά στα παιδιά πληροφορίες για τον πλανήτη. Διερευνήθηκε η εγκυρότητα, η τεκμηρίωση και η αντικειμενικότητα των πληροφοριών που εμπεριέχονται σε αυτά και εξετάστηκε αν οι παρεχόμενες γνώσεις συμβαδίζουν με το γνωστικό υπόβαθρο των αναγνωστών. Μελετήθηκε ο εκφραστικός λόγος και το ενδεχόμενο η λιτότητά του να ζημιώνει τη βαρύτητα των γνώσεων. Προκειμένου να εντοπιστεί η δυστοπική-ευτοπική γραφή στα κείμενα και να δοθεί έμφαση τόσο στις έννοιες που πραγματεύονται οι δημιουργοί, όσο και στα υφέρποντα νοήματα που επιδιώκουν να εμφυσήσουν στους αναγνώστες, επιλέχθηκε σημασιολογική ανάλυση περιεχομένου (Βαμβούκας, 1991).

Το θεωρητικό υπόβαθρο ανάλυσης αντλεί πληροφορίες και από την άποψη πως οι αναγνώστες, προκειμένου να κατασκευάσουν το νόημα όσων διαβάζουν, βασίζονται σε προηγούμενες εμπειρίες και λογοτεχνικές τους αναγνώσεις, καθώς επίσης σε στοιχεία της προσωπικότητάς τους (Rosenblatt, 1994). Υιοθετείται η θεωρία της αισθητικής ανταπόκρισης του Iser, βάσει της οποίας το νόημα ενός έργου συνίσταται στην αλληλεπίδραση του αναγνώστη με αυτό που διαβάζει (1978:9-10) και ο οποίος διακρίνεται σε πραγματικό αναγνώστη και σε υποθετικό: Για τον μεν πραγματικό μπορούμε να γνωρίζουμε την ανταπόκρισή του απέναντι στο κείμενο, για τον μεν υποθετικό όχι (ό.π.:27).

Τέλος, εφόσον πρόκειται για πολυτροπικά έργα, μελετήθηκε επίσης η σημειωτική της εικόνας (Barthes, 2003) και η διαντίδραση των αναπαραστάσεων με το κείμενο (Αγγελάκη, 2023γ). Για τα ανωτέρω, χρήσιμα μεθοδολογικά εργαλεία αποτέλεσαν το ταξινομικό σχήμα των Nikolajeva και Scott (2001: 11-26) και η θεωρία για τη «γραμματική» του οπτικού κειμένου των Kress και van Leeuwen (2003). Όμως, εφόσον το τελικό αποτέλεσμα στα βιβλία γνώσεων συναρτάται από τις προθέσεις του συγγραφέα και του εικονογράφου, ερευνήθηκε και το ιδεολογικό υπόβαθρο των δημιουργών (Serafini, 2010 · Stephens, 1989 · Stephens, 2018).

Το βιβλίο των καταστροφών

Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα επιμελημένο βιβλίο γνώσεων, όπου η συγγραφέας μεταλαμπαδεύει στο παιδί τις γνώσεις που απέκτησε σπουδάζοντας Στρατηγική Διαχείρισης Περιβάλλοντος, Κρίσεων και Καταστροφών στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οι πληροφορίες για τις γεωλογικές, υδρομετεωρολογικές, κλιματικές, βιολογικές, αναθρωπογενείς και φυσικοτεχνολογικές καταστροφές οργανώνονται σε κεφάλαια και παρουσιάζονται με σαφήνεια. Στο προλογικό σημείωμα της συγγραφέως, εξηγείται τι σήμαινε ο όρος «καταστροφή» παλαιότερα και τι σημαίνει σήμερα. Έπειτα διασαφηνίζεται πως οι καταστροφές πλήττουν όλους όσους κατοικούν στον πλανήτη, τα αγαθά που καταναλώνουμε και το ίδιο το περιβάλλον και ταξινομούνται α) σε όσες προκαλούνται στη Γη γιατί έτσι απλά λειτουργεί ο πλανήτης, β) σε αυτές που προκαλεί ο άνθρωπος, ξεχνώντας πως τις επιπτώσεις θα κληθεί να τις αντιμετωπίσει ο ίδιος αργά ή γρήγορα, και γ) σε όσες προκαλούνται μετά από τυφώνες, σεισμούς και άλλους φυσικούς κινδύνους· καθώς, όμως, όλα είναι αλληλένδετα, αυτού του είδους οι καταστροφές τα παιδιά μαθαίνουν πως προκαλούν και τεχνολογικές, όπως π.χ., διαρροές χημικών και πυρηνικών αερίων ή καυσίμων. Για όλες τις πληροφορίες με τις οποίες εφοδιάζει τους αναγνώστες της, η Ανδρικοπούλου στο τέλος του έργου παραθέτει επιστημονική βιβλιογραφία.

Καθότι βιβλίο γνώσεων, το εν λόγω έργο διαθέτει και περιεχόμενα, σαφείς επιστημονικές περιγραφές και επεξηγήσεις για κάθε είδος καταστροφής, ενότητα με τίτλο «μικρό λεξικό» στο τέλος κάθε κεφαλαίου, σημαντικές οδηγίες σχετικά με το τι μπορεί να κάνει ο άνθρωπος για να μάθει να ζει με αυτές τις καταστροφές εφόσον δε μπορεί να τις αποφύγει, ποια μέτρα θα πρέπει να παίρνει «για να επανέλθει η κανονικότητα» (Ανδρικοπούλου, 2022:8) στο περιβάλλον και παράρτημα με τις «Παγκόσμιες ημέρες που αξίζουν την προσοχή μας» (ό.π.:48-49) σχετικά με το περιβάλλον και την κλιματική αλλαγή.

Στην πρώτη ενότητα του βιβλίου ο αναγνώστης πληροφορείται τι πρέπει να κάνει πριν τον σεισμό, κατά τη διάρκειά του και μετά, καθώς επίσης πού απέδιδαν σε παλαιότερες εποχές την εν λόγω γεωλογική καταστροφή. Μαθαίνει, επίσης, τι μπορεί να κάνει εφόσον ζει σε περιοχή που διαθέτει ενεργό ηφαιστειο, ποιες ήταν οι πιο ιστορικές εκρήξεις ηφαιστειών, αλλά και λέξεις σχετικές με την εν λόγω γεωλογική καταστροφή: *Λ.χ. καλδέρα, λάβα, μάγμα, λασπορροές*. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την αναφορά στις κατολισθήσεις και την παράκτια διάβρωση, καταστροφή που επισημαίνεται ότι στη διαχείρισή της ρόλο παίζει και ο άνθρωπος, καθώς οφείλει να «προστατεύσει με περιβαλλοντικούς σχεδιασμούς» (ό.π.:25) τον παράκτιο χώρο.

Στην ενότητα όπου περιγράφονται οι βιολογικές καταστροφές, γίνεται αναφορά στις μολυσματικές ασθένειες που μπορεί να προκύψουν ως συνέπεια φυσικών καταστροφών ή να προκαλέσουν άλλες, *λ.χ. οικονομικές, αν προσβληθούν από τις επιδημίες τα ζώα*. Στην ενότητα που περιλαμβάνει τις υδρομετεωρολογικές καταστροφές, γίνεται λόγος για τα ακραία καιρικά φαινόμενα και τις πλημμύρες που απειλούν τη ζωή ανθρώπων και ζώων ή τα τηλεπικοινωνιακά, οδικά και ηλεκτρικά δίκτυα. Επισημαίνεται ότι οι πλημμύρες επιδεινώνονται εξαιτίας της έντονης οικοδόμησης και «της αποψίλωσης του εδάφους από τη βλάστηση και την κάλυψή του από αδιαπέραστα υλικά, όπως τσιμέντο και άσφαλτο» (ό.π.:28). Η συγγραφέας αναφέρεται και στις δασικές πυρκαγιές που οφείλονται στην κλιματική αλλαγή που προκαλεί ο άνθρωπος ρυπαίνοντας τα οικοσυστήματα, αλλά και στην «οικολογική υποβάθμιση» που οδηγεί στην ερημοποίηση, φαινόμενο που «μπορεί να οδηγήσει σε μη αναστρέψιμη καταστροφή του εδάφους» (ό.π.:34).

Επιπρόσθετα, ο αναγνώστης πληροφορείται πως οι ανθρωπογενείς καταστροφές περιλαμβάνουν λιμούς λόγω ξηρασίας, για την οποία ευθύνονται οι έντονες αρδεύσεις και τα φράγματα που δημιουργεί αλόγιστα ο άνθρωπος· περιλαμβάνουν, επίσης, πολέμους, γενοκτονίες, τρομοκρατικές και πυρηνικές επιθέσεις, αλλά και τεχνολογικές καταστροφές που οφείλονται σε απροσεξίες λόγω ανευθυνότητας ορισμένων ή σε συνειδητές ενέργειες. Όλα τα προαναφερθέντα είδη καταστροφής εξηγούνται στο παιδί με παραδείγματα καταστροφών που προκάλεσαν οι άνθρωποι και σημάδεψαν την Ιστορία, όπως είναι η Μικρασιατική Καταστροφή ή ο πόλεμος στη Μπιάφρα, υπό την επισημάνση πως οι πόλεμοι δεν «αφαιρούν απλά ζωές και διακόπτουν την κανονικότητα σε όλα της επίπεδα», *λ.χ., με τις αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών, αλλά «μολύνουν και το περιβάλλον»* (ό.π.:40) και οδηγούν «στην καταστροφή βιότοπων και γεωργικών εκτάσεων» (ό.π.:44). Επίσης, ως χαρακτηριστικά παραδείγματα καταστροφών που οφείλονται σε ανθρώπινη ανευθυνότητα και απροσεξία δίνονται η έκρηξη στο πυρηνικό εργοστάσιο του Τσέρνομπιλ της Ουκρανίας, όπου χιλιάδες στρέμματα γης μολύνθηκαν με ραδιενέργεια, και το ατύχημα στο εργοστάσιο του Σεβέζο της Ιταλίας που παρήγε χημικά προϊόντα για βιομηχανία φαρμάκων και καλλυντικών και οδήγησε στο θάνατο 80.000 ζώα, προκειμένου να σταματήσει η μετάδοση της διοξίνης μέσω της διατροφικής αλυσίδας.

Τέλος, στο βιβλίο γίνεται λόγος και για τα φυσικο-τεχνολογικά ατυχήματα, των οποίων το ρίσκο για να συμβούν είναι μεγάλο στις πυκνοκατοικημένες και βιομηχανικές αστικές περιοχές, καθώς

εκεί οι κάτοικοι είναι περισσότεροι και ελλιπώς ενημερωμένοι για την πιθανότητα δευτερευόντων καταστροφών, επιζήμιων συνεπειών ή αναμενόμενων απώλειών. Αυτού του είδους οι καταστροφές διεθνώς γνωστές είναι με τον όρο Natural Technological Disasters (ή natech) (ό.π.:46) και η ύπαρξή τους επισημαίνει τις επιπτώσεις της «αυξανόμενης ανθρώπινης επίδρασης στο περιβάλλον» (ό.π.:8). Ενδεικτικά, προκειμένου να γίνει αυτού του είδους η καταστροφή κατανοητή, περιγράφεται η περίπτωση του πυρηνικού εργοστασίου της Φουκουσίμα της Ιαπωνίας, όπου σημειώθηκε έκρηξη μετά από τσουνάμι.

Ενδιαφέρον είναι πως ο αναγνώστης, διαβάζοντας προσεκτικά το κείμενο, καλείται να συνειδητοποιήσει ότι η τρωτότητα, δηλαδή η ευπάθεια μιας κοινωνικής ομάδας στα καταστροφικά συμβάντα, οφείλεται σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος εκ μέρους του ανθρώπου, ως «αποτέλεσμα ακατάλληλων πρακτικών γεωργίας, κτηνοτροφίας υλοτομίας, δόμησης και υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων που μεταβάλλουν την οικολογική ισορροπία» (ό.π.:34). Ως εκ τούτου, το κοινό οδηγείται στο συμπέρασμα πως η προσαρμοστικότητα κάθε κοινωνίας έπειτα από τις συνέπειες των καταστροφών συμπεριλαμβάνει, εκτός από οικονομικούς παράγοντες και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των ατόμων, και τον παράγοντα περιβάλλον: Ανάλογα με το πόσο φροντισμένο ή μολυσμένο είναι, αντίστοιχα θα επιτραπεί ή θα επιβραδυνθεί η ανάκαμψη των ατόμων που ζουν στην πληγείσα περιοχή (Κουτσονάκης, 2019).

Η Δεληβοριά επικοινωνεί στον αναγνώστη συναισθήματα και ιδέες που συμβαδίζουν με την αφήγηση, χάρη στην ιδιαίτερη χρήση των σχημάτων και των γραμμών που σχεδιάζει (Bang 2016: 52-63, Nodelman, ό.π.: 219). Συνδυάζει την τεχνική του κολάζ με εκείνη της ακουαρέλας και σε μερικά σημεία του βιβλίου οι εικόνες της λειτουργούν διακοσμητικά (Lanes, 1980). Σε άλλα συμβαδίζουν με την αφήγηση: Λ.χ., στο σημείο όπου επεξηγείται το φαινόμενο του τσουνάμι, ένα τεράστιο κύμα καλύπτει τη δεξιά σελίδα του σαλονιού (Εικόνα 1), ενώ στην αριστερή, κάτω από την αφήγηση, στην κάτω άκρη της σελίδας εμφανίζονται πανικόβλητες ανθρώπινες φιγούρες σε κίνηση.

Εικόνα 1: Στη δεξιά πλευρά βλέπουμε το εξώφυλλο του βιβλίου, ενώ στην αριστερή το τσουνάμι που περιγράφεται ως φαινόμενο στη λεκτική αφήγηση. Διαθέσιμη η εικόνα στο: <https://www.protothema.gr/culture/books/article/1313956/maria-andrikopoulou-to-vivlio-ton-katastrofon/>

Σε άλλα, πάλι, σημεία του έργου η εικόνα εμπλουτίζει την αφήγηση (Nikolajeva&Scott, ό.π.) και η εικονογράφος εφαρμόζει ένα πρωτοποριακό στιλ: Π.χ., στην ενότητα όπου επεξηγούνται οι ανθρωπογενείς καταστροφές, αναπαρίσταται σχεδιαστικά η *Γκουέρνικα* του Pablo Picasso, το πασίγνωστο έργο Τέχνης με το αντιπολεμικό μήνυμα. Η ιστορία του πίνακα επεξηγείται στον αναγνώστη χάρη σε συνοδευτικό κείμενο και, τοιουτοτρόπως, εμπλουτίζεται και το πολιτισμικό του υπόβαθρο. Η ίδια τεχνική ακολουθείται και στην ενότητα με τις επιδημίες, όπου σε όλη την έκταση του δισέλιδου, περιμετρικά της λεκτικής αφήγησης, αναπαρίστανται μερικές από τις φιγούρες του πίνακα του Pieter Bruegel der Ältere *Ο θρίαμβος του θανάτου*, προκειμένου να γίνει σαφές πως κανείς δε γλυτώνει από αυτόν.

Στο πίσω μέρος του βιβλίου, οι αναγνώστες ενημερώνονται πως πρέπει «να σέβονται τη φύση για να τους σεβαστεί κι αυτή» και για το τι μέτρα πρέπει να πάρουν προκειμένου η δυστοπία που είναι αποτυπωμένη στο περιβάλλον να μετατραπεί σε ευτοπία: Φερ' ειπείν, παρακινούνται να κάνουν ανακύκλωση συσκευασιών, διαβάζουν πως δεν πρέπει να ξοδεύουν άσκοπα νερό και ηλεκτρική ενέργεια, όπως επίσης να μην πετούν σκουπίδια στα δάση, «γιατί υπάρχει κίνδυνος ανάφλεξης και πυρκαγιάς», ούτε στις θάλασσες, γιατί «προκαλούν μόλυνση των υδάτων», ούτε και στους δρόμους, γιατί «φράζουν τα φρεάτια» (Ανδρικοπούλου, ό.π.:49).

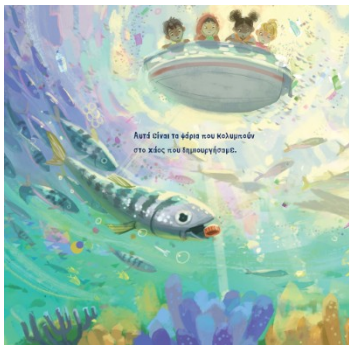
Το χάος που δημιουργήσαμε

Για τους τόνους σκουπιδιών και των πλαστικών που πετά ο άνθρωπος χωρίς να έχει σκεφτεί επακριβώς πώς θα τα διαχειριστεί και τη διαδρομή τους από τις χωματερές «που μεγαλώνουν κάθε μέρα» στους ωκεανούς μέσα από φρεάτια, κάνει λόγο το εικονογραφημένο βιβλίο γνώσεων της Lord. Η συγγραφέας επιχειρεί να αφυπνίσει την περιβαλλοντική φαντασία (Buell, 1995) και συνείδηση των αναγνωστών, ώστε να βιώσουν σύνδεση με το περιβάλλον και να οδηγηθούν στην κατανόηση και εκτίμηση του φυσικού κόσμου (Kerslake, 2022:68). Αυτό το επιχειρεί, ωστόσο, όχι βασιζόμενη στο δέος που μπορεί να νιώσουν τα παιδιά αντιλαμβανόμενα τον τρόπο που λειτουργεί ο πλανήτης (Carson, 1998), αλλά εκθέτοντας στις πολύχρωμες σελίδες του βιβλίου της, που δε διαθέτουν αρίθμηση, τη διασύνδεση όλων των έμβιων και μη όντων και των οικοσυστημάτων πάνω στη Γη, και παρουσιάζοντας τη σημερινή δυστοπία που οφείλεται στην έλλειψη γνώσης και σεβασμού του ανθρώπου απέναντι στα μη ανθρώπινα όντα και αντικείμενα του φυσικού κόσμου. *Το χάος που δημιουργήσαμε* παρουσιάζεται στους αναγνώστες μέσα από την παράθεση τεκμηριωμένων στοιχείων σχετικά με την κλιματική αλλαγή στον πλανήτη και τα δισεκατομμύρια πλαστικών που χρησιμοποιούμε και ρυπαίνουμε τα οικοσυστήματα. Καθώς οι αναγνώστες παρακολουθούν τη διαδρομή των πλαστικών απορριμμάτων από τις χωματερές στις θάλασσες και τους ωκεανούς, μιας και όποτε βρέχει τα πλαστικά απορρίμματα καταλήγουν με το νερό της βροχής στα φρεάτια των υπονόμων, τους διαλύεται «η ψευδαίσθηση των καθαρών θαλασσών» (Αλεξανδράκη, 2020:29).

Τα επιστημονικά δεδομένα στο έργο παρατίθενται με αφορμή το ταξίδι τεσσάρων μικρών παιδιών, που με μια βάρκα πλέουν στις θάλασσες του πλανήτη και φτάνουν στο Βόρειο Ειρηνικό: Εκεί αντικρίζουν την τεράστια δίνη απορριμμάτων από 79.000 τόνους πλαστικών, με έκταση 1,6 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, που σκοτώνει πλαγκτόν, μέδουσες, ψάρια, θαλάσσια θηλαστικά, πουλιά και μολύνουν τον άνθρωπο, που τα καταναλώνει χωρίς να το ξέρει: Τα πλαστικά θρυμματίζονται σε μικροπλαστικά από τον ήλιο, τον αέρα, τη θάλασσα και τους θαλάσσιους μικροοργανισμούς (Picó & Barceló, 2019). Αυτά, λοιπόν, καταλήγουν στον αέρα ή,

μέσω της διατροφικής αλυσίδας, στο πιάτο του: Βάσει του κειμένου «καταναλώνοντας ο άνθρωπος τα ψάρια και τα θαλασσινά που έχουν καταναλώσει μικροπλαστικά, αποκτά αρρώστιες».

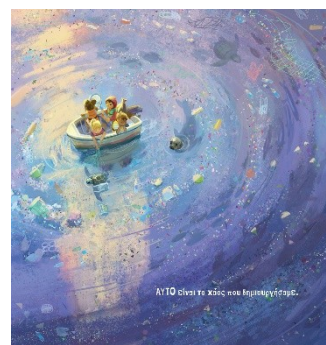
Η ιστορία ξεκινά με τα παιδιά να αντικρίζουν τα ψάρια που κολυμπούν στο χάος που δημιουργήσαμε (Εικόνα 1), τα οποία τα τρώει μια φώκια, την οποία πιάνει με τα δίχτυα της μια βάρκα, που στροβιλίζεται από τα θαλάσσια ρεύματα, στα οποία κολυμπά μια θαλάσσια χελώνα και παγιδεύεται στα πλαστικά που το ρεύμα παρασέρνει (Εικόνα 2). Έπειτα η βάρκα των παιδιών παρασέρνεται από το θαλάσσιο ρεύμα (Εικόνα 3) και τελικά καταλήγουν σε μια παράκτια περιοχή. Εκεί αντικρίζουν μια τεράστια χωματερή που μεγαλώνει με σταθερό ρυθμό, καθώς οι άνθρωποι πετούν αδιακρίτως σκουπίδια και πλαστικά χωρίς να τα ανακυκλώνουν, συνεχίζοντας «να δουλεύουν και να διασκεδάζουν αμέριμνοι».

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Εικόνα 3

Διαθέσιμες στο : <https://www.iscool.gr/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%BF-%CF%87%CE%B1%CE%BF%CF%83-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%B9%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B7%CF%83%CE%B1%CE%BC%CE%B5.htm>

Τη λεκτική αφήγηση υποστηρίζει και η εικονογράφηση: Λ.χ., στο εν λόγω δισέλιδο απεικονίζονται άνθρωποι στα αυτοκίνητά τους, φρακαρισμένοι στην κίνηση, να πηγαίνουν προφανώς στη δουλειά τους και άλλοι στη θάλασσα να κάνουν μπάνιο, πλάι σε ένα τεράστιο βουνό σκουπιδιών και πλοία που εκλύουν λύματα. Γενικά η εικονογραφική τεχνοτροπία της Blattman βρίσκεται σε συνάρτηση με το αφηγηματικό αποτέλεσμα και το μήνυμα που προωθεί η Lord (Nodelman, 2009: 132) για τη ρύπανση των θαλασσών, η οποία επηρεάζει την υγεία του πλανήτη και, κατ' επέκταση, τη βιωσιμότητα όλων των οργανισμών και την ποιότητα ζωής του ανθρώπου. Η επιλογή του στιλ της ακουαρέλας πιθανότατα οφείλεται στην επιθυμία της εικονογράφου να αποδώσει με ρεαλισμό όσα αναπαριστά, ενώ τα έντονα και κορεσμένα χρώματα κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον των παιδιών (Kress & van Leeuwen 2003:356) ενόσω ενημερώνονται για το χάος που δημιουργήσαμε, το οποίο ωστόσο «ΕΜΕΙΣ», όπως τονίζεται με κεφαλαιογράμματη γραφή, «μπορούμε να αλλάξουμε και να σώσουμε την κατάσταση».

Από εκείνο το σημείο και έπειτα, ξεκινά η ενημέρωση των εννοούμενων αναγνωστών για τα μέτρα που προτείνει η συγγραφέας να πάρουν προκειμένου να διαχειριστούν το χάος και να αντιστρέψουν την ανθρωπογενή αυτή καταστροφή. Οι τέσσερις μικροί θαλάσσιοι ταξιδιώτες στο δεύτερο μισό του έργου εμφανίζονται χαρούμενοι, να χαιρετούν συνομηλίκους τους που παίζουν μπάλα σε καθαρή ακρογιαλιά πλάι σε καταγάλανα νερά, αλλά και ήρεμες χελώνες και φώκιες να κολυμπούν σε καθαρούς ωκεανούς, αφού προηγουμένως όλοι έχουν «περισυλλέξει σκουπίδια από τον κόλπο», «ανακυκλώσει τα πλαστικά» και «ελευθερώσει τα ψάρια από τα δίχτυα». Η εκπαίδευση των παιδιών για τη λειτουργία της ισορροπίας στον πλανήτη υποστηρίζεται τόσο δια

της λεκτικής, όσο και της οπτικής αφήγησης και οι εννοούμενοι αναγνώστες παρακινούνται να συμπεράνουν ότι η μετατροπή της δυστοπίας σε ευτοπία εξαρτάται από τη συνειδητοποίηση όλων του ότι: α) κάθε πράξη έχει τη συνέπειά της, την οποία και επωμιζόμαστε όλοι ανεξαιρέτως· άρα είμαστε συνδεδεμένοι μεταξύ μας, με τα έμβια και μη όντα, εφόσον κατοικούμε στον ίδιο πλανήτη (Russell, et al 2011: vi) β) η πολιτισμική κατανάλωση χρήζει φειδούς και γ) ότι η σημασία της ανακύκλωσης για την υγεία του πλανήτη είναι κομβική (Ραζής & Χριστόπουλος, 2021).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο πίσω μέρος του βιβλίου εντοπίζονται ενημερωτικά σημειώματα για τη «ΡΥΠΑΝΣΗ ΤΩΝ ΩΚΕΑΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΔΡΑΣΗ» προς τον αναγνώστη, ενώ επισημαίνονται τα πολλαπλά οφέλη της ανακύκλωσης και διαχείρισης σκουπιδιών για την υγεία του πλανήτη, άρα και του ανθρώπου, που μπορεί να αποκτήσει και οικονομικό κέρδος αν φερθεί έξυπνα (Γεωργάτου, 2022). Πολύ ενδιαφέρονται παραδείγματα τέτοιας στρατηγικής τα οποία επισημαίνονται στο παράρτημα του βιβλίου είναι αυτό του πάρκου Mount Trashmore στη Βιρτζίνια των ΗΠΑ, που δημιουργήθηκε με τη συμπίεση στρωμάτων στερεών αποβλήτων και καθαρού χώματος, όπως επίσης εκείνο του μεγαλύτερου σκουπιδότοπου του Ισραήλ, που μετατράπηκε σε οικολογικό πάρκο 2.000 στρεμμάτων.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της συζήτησης για το πώς μπορεί ο πλανητικός γραμματισμός να επιτρέψει στους ανθρώπους να εκτιμήσουν τον πλανήτη όπου ζουν, να νοιαστούν να τον προστατεύσουν, να προβούν στη σύνδεση του Εαυτού τους με τη Γη και τη Φύση και, κατ' επέκταση, να συνδεθούν με τα υπόλοιπα ανθρώπινα και μη όντα (Andina, 2020·Braidotti, 2013: 66· Crutzen, 2002: 23· Torani, et al 2019), επιλέχθηκε να διερευνηθεί αν τα οικολογικά παιδικά βιβλία γνώσεων μπορούν να διευκολύνουν τους ανήλικους αναγνώστες να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τον πλανήτη όπου ζουν και να τους βοηθήσουν να συναισθανθούν πως αποτελούν μέρος του Όλου. Από την ανάλυση των έργων προέκυψε πως οι συγγραφείς των βιβλίων του δείγματος, με τη συνέργεια των εικονογράφων, επεδίωξαν να ενημερώσουν και να ευαισθητοποιήσουν τα παιδιά για τη Γη και τη λειτουργία της, καλώντας τα να εκπαιδευτούν πάνω στη διαχείριση της δυστοπίας, που είναι αποτέλεσμα μη οικολογικών συμπεριφορών και έλλειψης ενημέρωσης.

Θα υποστηρίζαμε πως στα βιβλία ο πλανητικός γραμματισμός συνδυάζεται με: α) τον οικολογικό γραμματισμό, που συνιστά την αναθεώρηση της σχέσης μας με το περιβάλλον (Φλογαΐτη 2006) β) τον πολιτισμικό επιστημονικό γραμματισμό, δηλαδή το είδος γραμματισμού που βελτιώνει την ατομική συμπεριφορά και εξαλείφει κοινωνικούς αποκλεισμούς (Ryder, 2001), γ) τον λειτουργικό επιστημονικό γραμματισμό, αφού οι δημιουργοί στοχεύουν στο να ενεργοποιηθούν οι εννοούμενοι αναγνώστες προκειμένου να κατανοήσουν τους επιστημονικούς όρους και τα φαινόμενα για τα οποία ενημερώνονται και να είναι σε θέση να επικοινωνήσουν τη γνώση τους με άλλους συνομηλίκους τους (λ.χ., για τα θετικά της ανακύκλωσης) (Trefil & Hazen 2010), και δ) τον αληθή επιστημονικό γραμματισμό, που ενθαρρύνει την επαγωγική, παραγωγική και συλλογική σκέψη και την εφαρμογή των γνώσεων που αποκτήθηκαν μέσα από την ανάγνωση (Shamos, 1989). Όπως φάνηκε, για τα παραπάνω οι δημιουργοί βασίστηκαν στη διττή τροπικότητα και την τεκμηριωμένη πληροφορία, επιλέγοντας τη δυστοπική αφηγηματική μορφή, που ισορροπούσε αρμονικά με την ευτοπική. Αυτό εικάζουμε πως το έκαναν προκειμένου να ενεργοποιήσουν την οικολογική φαντασία του αναγνώστη με τρόπο πρωτότυπο και να τον ωθήσουν στη συνειδητοποίηση πως η «ωχρή κυανή κουκκίδα» «η Γη, είναι το σπίτι μας. Είμαστε εμείς. Σε αυτήν, όλοι όσοι αγαπάμε, όλοι όσοι γνωρίζουμε, όλοι όσοι έχουμε ακούσει ποτέ, κάθε ον

που υπήρξε ποτέ, έζησε σε αυτή τη ζωή του»³. Επομένως, διατηρώντας την υγεία του πλανήτη, διατηρούμε την ύπαρξή μας και την ύπαρξη όλων όσων χρειαζόμαστε και αγαπάμε.

Βιβλιογραφία

- Angelaki, R.T. (2024, in press). Post-humanism and Children's Literature; Ontological reconceptualization of the material world in children's picture books. In G. Vlahakis (Ed.), *Communication of Science and Literature in the multiverse*.
- Andina T. (2020). Climate issue: the principle of transgenerational responsibility. *Rivista Estetica*, 75, 17–32. doi: 10.4000/estetica.7201.
- Archie M. (2003). *Advancing education through environmental literacy*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Bang M. (2016). *Picture This. How Pictures Work*. USA: Chronicle Books.
- Barad K. (1997). Meeting the universe halfway: realism and social constructivism without contradiction. In L. Nelson & J. Nelson (Eds.), *Feminism, science, and the philosophy of science* (p. 161-194). Dordrecht/Boston: Kluwer.
- Barnosky A.D., Matzke N., Tomiya S., Wogan G., Swartz B., Quental T.B., Marshall C., McGuire J.L., Lindsey E.L., Maguire K.C., Mersey B., Ferrer EA. (2011). Has the Earth's sixth mass extinction already arrived? *Nature* 3, 471(7336), 51-7. doi: 10.1038/nature09678.
- Barthes, R. (2003). Rhetoric of the image. In L. Wells (Ed.), *The Photography reader* (p. 114-125). London: Routledge.
- Bloch E. (1986). *The principle of hope*. (Trans.N.Plaice, S. Plaice & P. Knight). Vol. 1. Cambridge, Mass. :MIT Press.
- Bobrowsky, P., Cronin, V. S., Di Capua, G., Kieffer, S. W., & Peppoloni, S. (2017). The Emerging Field of Geoethics. Retrieved November 2, 2023, from <https://doi.org/10.1002/9781119067825.ch11>
- Bradford, Clare (2003). The Sky is Falling: Children as Environmental Subjects in Contemporary picturebooks. In R. McGillis (Ed.), *Children's Literature and the Fin de Siecle* (p. 111–120). Westport: Praeger.
- Braidotti, R. (2013). *The posthuman*. MA: Polity Press.
- Buteler, M.J. (2023) Imaginaries of the Anthropocene. 'The Tamarisk Hunter' as Narrative in the New Geological Era. *English Studies in Latin America*, 25 1-20. Retrieved November 2, 2023, from <https://letras.uc.cl/wp-content/uploads/2023/07/FINAL-VERSION-APPROVED-BY-AUTHOR BUTELER.pdf>
- Buell, L. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau. Nature Writing and the Formation of American Culture*. USA: Harvard UP.
- Capetola T., Noy S., Patrick R (2022). Planetary health pedagogy: Preparing health promoters for 21st-century environmental challenges. *Health Promotion, Journal of Australia*, 33(S1), 17–21. <https://doi.org/10.1002/hpja.641>
- Carol, R. & Totaro, N. (2003). Suffering in Utopia: Testing the Limits in Young Adult Novels. In D. Hintz & E. Ostry (Eds), *Utopian and Dystopian Writing for Children and Young Adults* (p. 127-38). New York and London: Routledge.

³ Ως «ωχρή κυανή κουκίδα» ("pale blue dot") αποκάλεσε τη Γη ο Carl Sagan, αφού του αντίκρισε φωτογραφία της που τράβηξε η διαστημική συσκευή Voyager I το 1990. Ο μονόλογός του είναι διαθέσιμος εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=GO5FwsblpT8>. Τμήμα του μεταφράστηκε στο παρόν άρθρο από τη συγγραφέα.

- Carson, R. (1998). *The Sense of Wonder*. New York: Harper Collins.
- Connolly, W. (2017). *Facing the Planetary: Entangled Humanism and the Politics of Swarming*, Durham, North Carolina, Duke University Press
- Crutzen, P. (2002). Geology of mankind. *Nature*, 415, 23. <https://doi.org/10.1038/415023a>
- Crutzen, P. & Stoermer, E (2013). The ‘Anthropocene’ (2000). In L.Robin, S.Sörlin & P. Warde (Eds.), *The Future of Nature: Documents of Global Change* (p. 479-490). New Haven: Yale University Press.
- Donovan C. & Smolkin, L. (2002). Considering genre, content, and visual features in the selection of trade books for science instruction, *The Reading Teacher*, 55, 6,502–520.
- Dhawan, N. (2017). Can Non-Europeans Philosophize? Transnational Literacy and Planetary Ethics in a Global Age. *Hypatia*, 32, 3, 488-505. <https://doi.org/10.1111/hypa.12333>
- Di Capua, D., Bobrowsky P.T., Kieffer, S.W. & Palinkas C. (2021). Introduction: geoethics goes beyond the geoscience profession. *Geological Society*, London, Special Publications, 508: 1 – 11 <https://doi.org/10.1144/SP508-2020-191>
- Elias A. & Moraru C. (Eds.) (2015). *The Planetary Turn: Relationality and Geoaesthetics in the Twenty-First Century*. Evanston, Illinois, Northwestern University Press.
- Ellis, M.A., & Trachtenberg, Z.M. (2014). Which Anthropocene is it to be? Beyond geology to a moral and public discourse. *Earth's Future*, 2, 122-125. <https://doi.org/10.1002/2013EF000191>
- Finn S.& O'Fallon L. (2017). The emergence of environmental health literacy-from its roots to its future potential. *Environmental Health Perspectives* 125, 4, 495–501. doi: 10.1289/ehp.1409337
- Gaard, G. (1993). *Ecofeminism : Women, Animals, Nature*. Philadelphia: Temple University Press.
- Gaard, G. (2009). Children’s environmental literature: from ecocriticism to ecopedagogy. *Neohelicon* 36, 321–334. <https://doi.org/10.1007/s11059-009-0003-7>
- Gadotti, M. (2001). *Pedagogia da Terra*. São Paulo: Peirópolis.
- García-González, M., & Deszcz-Tryhubczak, J. (2020). New Materialist Openings to Children’s Literature Studies. *International Research in Children’s Literature*, 13, 1, 45-60. doi: 10.3366/ircl.2020.0327
- Gordijn, B. & ten Have, H. (2014). Disaster ethics. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 18,1, 1–2. <https://doi.org/10.1007/s11019-014-9617-2>
- Haraway, D. (2015). Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities* 6, 1: 159–165. doi:10.1215/22011919-3615934.
- Hintz, C. & Ostry, E. (Eds). (2003). *Utopian and Dystopian Writing for Children and Young Adults*. New York and London: Routledge
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the Future: The Desire called Utopia and Other Science Fictions*. London and New York: Verso.
- Jochem, C., Sommoggy J. von. Hornidge A.-K., Schwienhorst-Stich E.-M., Apfelbacher Christian, (2023). Planetary health literacy: A conceptual model, Hypothesis and Theory Article. *Frontiers in Public Health*, 10. Retrieved 4 November from <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.980779>
- Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. USA: Johns Hopkins University Press.
- Kahn, R. (2010). *Critical Pedagogy, Ecoliteracy & Planetary Crisis. The ecopedagogy movement*. USA: Peter Lang.

- Katsadoros G. Feggerou P. (2021). *Utopian Studies* 32, 2, 329–341. <https://doi.org/10.5325/utopianstudies.32.2.0329>
- Kellert, S. R. & Wilson E.O. (1993). *The Biophilia Hypothesis*. Washington, D.C.: Island Press.
- Kérchy, A. (Ed.). (2018). *Posthumanism in Fantastic Fiction*. Americana eBooks. Retrieved 4 November from <https://ebooks.americanaejournal.hu/books/posthumanism/>
- Kerslake, L. (2022). Environmental Imagination and Wonder in Beatrix Potter. In D.Villanueva-Romero, L. Kerslake & C. Flys-Junquera (Eds.). *Inspiring Change through the Humanities* (p. 67-80). USA: Brill.
- Kheel, M. (2008). *Nature ethics: An ecofeminist perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Kress, G. & Leeuwen, T. (2003). *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.
- Lanes, S. (1980). *The Art of Maurice Sendak*. London: The Bodley Head.
- Lee, N. (2013). *Childhood and biopolitics: Climate change, life processes and human futures*. USA: Palgrave.
- Lenz, M. (1994). Am I My Planet's Keeper?: Dante, Ecosophy, and Children's Books. *Children's Literature Association Quarterly* 19(4), 159-164. <https://doi.org/10.1353/chq.0.0866> .
- Louv, R. (2010). *Last Child in the Woods: Saving Our Children from Nature-Deficit Disorder*. London:Atlantic Books Ltd.
- Lenton, T., Benson, S., Smith, T., Ewer, T., Lanel, V., Petykowski, E.,[...]Sharpe, S. (2022). Operationalising positive tipping points towards global sustainability. *Global Sustainability*, 5, E1. Retrieved 14 November from <https://www.cambridge.org/core/journals/global-sustainability/article/operationalising-positive-tipping-points-towards-global-sustainability/8E318C85A8E462AEC26913EC43FE60B1>
- Mazhoon-Hagheghi, M.,;Yebra, R., Johnson R. & Sohn L. L. (2018). Fostering a greater understanding of science in the classroom through children's literature, *Texas Journal of Literacy Education* 6, 1, 41–50. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1183979.pdf>
- Moras, M. (2022). Cambio climático y ficción: Solar, A Novel de Ian McEwan. *English Studies in Latin America*, 23 1-20, Retrieved 14 November from https://letras.uc.cl/wp-content/uploads/2023/01/mora_marianela-issue23art.pdf
- Murris, K. & Somerville M.J. (2021). Planetary Literacies for the Anthropocene. In J. Zacher Pandya, R. A. Mora, J. H. Alford, N. A. Golden & R. Santiago de Roock (Eds.), *The Handbook of Critical Literacies*, 1st Edition, N.Y. : Routledge.
- Murris, K. & Reynolds, R.-A. (2023). Posthumanism and Childhood Studies. *Oxford Bibliographies Online*. Retrieved 4 November from <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199791231/obo-9780199791231-0269.xml>
- Nikolajeva, M. (2019). What Is It Like to Be a Child? Childness in the Age of Neuroscience. *Children's Literature in Education*, 50, 1, 23-37.
- Nikolajeva, M. & Scott, C. (2001). *How Picturebooks Work*. New York: Garland Publishing.
- Picó, Y., & Barceló, D. (2019). Analysis and Prevention of Microplastics Pollution in Water: Current Perspectives and Future Directions. *ACS Omega*, 4,4, 6709–6719. <https://doi.org/10.1021/acsomega.9b00222>
- Redvers N, Celidwen Y, Schultz C, Horn O, Githaiga C, Vera M, BComm M, Plume L.M., Kobei D., Cunningham Kain D., Poelina A., Rojas J.N., Blondin B. (2022). The determinants of

- planetary health: an Indigenous consensus perspective. *Lancet Planet Health*, 6, 2, e156–e163. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(21\)00354-5](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(21)00354-5)
- Reid A., Payne P. G. & Cutter-Mackenzie, A. (2010) . Openings for researching environment and place in children's literature: ecologies, potentials, realities and challenges, *Environmental Education Research*, 16, 3, 429 — 461, <http://dx.doi.org/10.1080/13504622.2010.488939>
- Rosenblatt, L. M. (1994). The transactional theory of reading and writing. In R. B. Ruddell, M. R. Ruddell, & H. Singer (Eds.), *Theoretical models and processes of reading* (p. 1057–1092). USA: International Reading Association.
- Russell, D., Westman, K., & Wood, N. (2011). Introduction: The Environmental Imagination and Children's Literature. *The Lion and the Unicorn* 35, 2, v-vi. <https://doi.org/10.1353/uni.2011.0008>
- Ryder, J. (2001) Identifying Science Understanding for Functional Scientific Literacy, *Studies in Science Education*, 36,1, 1-44, doi: 10.1080/03057260108560166
- Sambell, K. (2002). Presenting the case for social change: The creative dilemma of dystopian writing for children. In C. Hintz & E. Ostry (Eds.), *Utopian and Dystopian Writing for Children and Young Adults* (p. 163-178). New York and London: Routledge.
- Sargent, L. T. (1994). The Three Faces of Utopianism Revisited. *Utopian Studies*, 5(1), 1–37. <http://www.jstor.org/stable/20719246>
- Seltenrich N. (2018). Down to Earth: The Emerging Field of Planetary Health. *Environmental health perspectives*, 126, 7. <https://doi.org/10.1289/EHP2374>
- Serafini, F. (2010). Reading multimodal texts: Perceptual, structural and ideological perspectives, *Children's Literature in Education*, 41 2., 85–104. <http://dx.doi.org/10.1007/s10583-010-9100-5>
- Shamos, M. H. (1989). Views of scientific literacy in elementary school science programs: Past, present, and future. In A. B. Champagne, B. E. Lovitts, & B. J. Callinger (Eds.), *This year in school science. Scientific literacy* (p. 109– 127). Washington, DC: AAAS.
- Schönfelder, M. & Bogner, F. (2020). Between science education and environmental education: How science motivation relates to environmental values, *Sustainability* 12(5), <https://doi.org/10.3390/su12051968>.
- Stephens, J. (1989). Language, Discourse, and Picture Books. *Children's Literature Association Quarterly*, 14, 3: 106–110.
- Stephens, J. (2018). Picturebooks and Ideology. In B. Kümmerling-Meibauer (Ed.), *The Routledge Companion to Picturebooks* (p. 137-145). London: Routledge.
- Tien, Y. F., & Wu, H. C. (2010). A study of environmental education content presented in highquality picture books: Samples recommended by Taichung county early childhood teachers. *Journal of Environmental Education Research*, 8(1), 63-93.
- Tong S., Bambrick H., Beggs P.J. Chen L., Hu Y., Ma W., Steffen W., Tan J. (2022), Current and future threats to human health in the Anthropocene, *Environment International* 158, Retrieved 4 November from <https://doi.org/10.1016/j.envint.2021.106892>
- Torani, S., Majd, P. M., Maroufi, S. S., Dowlati, M., & Sheikhi, R. A. (2019). The importance of education on disasters and emergencies: A review article. *Journal of education and health promotion*, 8, 85. https://doi.org/10.4103/jehp.jehp_262_18

- Trefil J., Hazen R. M. (2010). Scientific literacy: A modest proposal. In Meinwald J., Hildebrand J.G. (Eds.), *Science and the educated American: A core component of liberal education* (p. 57–69). USA: American Academy of Arts and Sciences.
- Trousdale, A.M. (2009). Peak Experiences Explored Through Literature. In: M. de Souza, L.J. Francis, J. O’Higgins-Norman, D. Scott (Eds), *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing. International Handbooks of Religion and Education*, vol 3. (p. 491-506). Dordrecht : Springer.
- Tu’itahi S, Watson H, Egan R, Parkes MW, Hancock T. Waiora (2021). The importance of Indigenous worldviews and spirituality to inspire and inform Planetary Health Promotion in the Anthropocene. *Global Health Promotion*, 28, 4, 73–82. <https://doi.org/10.1177/17579759211062261>
- Walpole SC, Barna S, Richardson J, Rother HA. (2019). Sustainable healthcare education: integrating planetary health into clinical education. *Lancet Planet Health* 3:e6–7. doi: 10.1016/S2542-5196(18)30246-8
- Whitmee S, Haines A, Beyrer C, Boltz F, Capon AG, de Souza Dias BF, et al. (2015). Safeguarding human health in the Anthropocene epoch: report of The Rockefeller Foundation-Lancet Commission on planetary health. *Lancet Planet Health* 386:1973–2028. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60901-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60901-1)
- Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2023α). *Το βιβλίο γνώσεων για παιδιά: Ιστορικές αναζητήσεις, σύγχρονες προκλήσεις*. University studio press.
- Αγγελάκη Ρ.-Τ. (2023β). Παιδική λογοτεχνία και οντολογικός επαναπροσδιορισμός του υλικού κόσμου. Ο φιλοσοφικός λόγος και η εικονοποιητική μεταφορά ως μέσα για τη διάσπαση της διχοτόμησης φύσης-πολιτισμού. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 9, 161–180. <https://doi.org/10.12681/dial.35588>
- Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2023γ). Το χρώμα στα λογοτεχνικά βιβλία γνώσεων. Αρχέτυπα και συμβολισμοί. Η περίπτωση της μυθιστορηματικής βιογραφίας. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 12, 1, 147-163 doi: <https://doi.org/10.12681/hjre.35107>
- Αλεξανδράκη, Α. (2020). *Μικροπλαστικά στην Ιλύ: Πηγές, τρόποι ανίχνευσης και ο ρόλος τους κατά τις συμβατικές μεθόδους επεξεργασίας ιλύος*. Διπλωματική εργασία, Τομέας Υδραυλικής και Τεχνικής Περιβάλλοντος, ΑΠΘ & University of Naples Federico II, <https://ikee.lib.auth.gr/record/327778?ln=el>
- Ανδρικοπούλου Μ. (2022). *Το βιβλίο των καταστροφών*. Εικονογράφηση Μυρτώ Δεληβοριά. Αθήνα: Καλέντης.
- Βαμβούκας, Μ. (1991). *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*. Αθήνα:Γρηγόρη.
- Γεωργιάτου, Σ. (2022). *Πλαστικά και ανακύκλωση: Η ανακύκλωση βιομηχανικών πλαστικών απορριμμάτων και πλαστικών προϊόντων μιας χρήσης ως μορφή παραγωγικής και πολιτισμικής ανάπτυξης στην Ελλάδα (2001-2022)*. Διπλωματική Εργασία, Αρχιτεκτονική Εσωτερικών Χώρων: Αειφορικός και Κοινωνικός Σχεδιασμός, Τμήμα Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής, Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Ανακτήθηκε 1 Νοεμβρίου από <http://dx.doi.org/10.26265/polynoe-3093>
- Γιαννικοπούλου, Α. (2018). Η υλικότητα του βιβλίου ως φορέας ιδεολογίας. *Δελτίο εκπαιδευτικού προβληματισμού και επικοινωνίας*. Ανακτήθηκε 1 Νοεμβρίου από <https://impschool.gr/deltio-site/?p=1124>

- Θεοδοσάκη, Ζ. (2021). *Διερεύνηση Οικοκεντρικών Αξιών Βαθιάς Οικολογίας σε Εκπαιδευτικούς και πρόταση ενός Προγράμματος Οικολογικού Γραμματισμού Εκπαιδευτικών με βάση τις Αρχές Εμπύχωσης NDI και τη φύση ΣυνΔιδάσκουσα*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ- Τμήμα Βιολογίας ΑΠΘ «Εκπαίδευση για την Αειφορία – Επιστήμες της Αγωγής», Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε 2 Νοεμβρίου 2023 από <https://ikee.lib.auth.gr/record/332826/files/GRI-2021-31373.pdf>
- Κουτσονάκης, Κ. (2019). *Τρωτότητα και προσαρμοστικότητα. Πολυκριτηριακή ανάλυση των εννοιών αυτών στην διαχείριση των καταστροφών και κρίσεων σε κρίσιμες υποδομές*. Μεταπτυχιακή Διατριβή Ειδίκευσης. Master Thesis. Στρατηγικές Διαχείρισης Περιβάλλοντος, Καταστροφών και Κρίσεων. Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, ΕΚΠΑ, Αθήνα. Ανακτήθηκε 12 Νοεμβρίου 2023 από <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2865942/theFile>
- Lord M. (2020). *Το χάος που δημιουργήσαμε*. Εικονογράφηση J. Blattman, (Μετ. Α. Μπουκάλα). Αθήνα: Άγκυρα.
- Nodelman, P. (2009). *Λέξεις για Εικόνες. Η αφηγηματική τέχνη του παιδικού εικονογραφημένου βιβλίου* (Μετ. Π. Πανάου). Αθήνα: Πατάκης.
- Παπαντωνάκης Γ. (2010). Δυστοπία και ουτοπία : Μορφές έκφρασης της εξουσίας στην ελληνική παιδική και νεανική επιστημονική φαντασία. Συγκριτική ανάγνωση με το μυθιστόρημα της Lois Lowry *The Giver*, *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 22, 97- 120. <https://epetirida.ptde.uoi.gr/index.php/epetirida/issue/view/22>
- Ραζής Α. & Χριστόπουλος Α. (2021). *Αποτίμηση των επιπτώσεων για την Ελλάδα από τον σταδιακό περιορισμό των πλαστικών μιας χρήσης με βάση την Οδηγία της ΕΕ 2019/904*. Διπλωματική εργασία Τμήμα Μεταλλουργίας και τεχνολογία υλικών, Σχολή μηχανικών μεταλλείων μεταλλουργών, ΕΜΠ. Ανακτήθηκε 1 Νοεμβρίου 2023 από <http://dx.doi.org/10.26240/heal.ntua.21823>
- Τζέιμσον, F. (2008). Οι Αρχαιολογίες του Μέλλοντος. Η επιθυμία που λέγεται Ουτοπία. Μετάφραση Μιχάλης Μαυρωνάς. Αθήνα: Τόπος
- Τσικρίτης, Ν. (2018). *Γεωηθική και Διαχείριση Περιβάλλοντος*. Μεταπτυχιακή Διατριβή Ειδίκευσης. Σχολή θετικών Επιστημών, Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, ΕΚΠΑ, Αθήνα. Ανακτήθηκε 1 Νοεμβρίου 2023 από <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2814475/file.pdf>
- Φλογαίτη, Ε. (2006). *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.